1

जीवन-संदेशः

मानवः प्राणिषु श्रेष्ठः। मानवेषु अपि ते एव धन्याः ये सदाचारेण जीवनं यापयन्ति। सत् आचारः अथवा सताम् आचारः एव सदाचारः भवति। सदाचरणस्य पालनाय विशेषः व्यवहारः अपेक्षितः भवति। सदाचारस्य नियमाः एव 'नीतिः' इति नाम्ना ज्ञायन्ते। नीतिपूर्वकम् आचरणेन अस्माकं जीवनं सुखमयं भवति। मानवस्य जीवने गुणानां महत्त्वम् अस्ति। अस्माकं भोजनं शुद्धं भवेत्। शुद्धभोजनेन मनः शुद्धं भवति, क्रोधस्य भावना शाम्यति। वयम् सुमधुरां वाणीं वदेम, अतिथेः आदरं कुर्याम, शास्त्राणाम् अध्ययनं कुर्याम, सन्तोषं धारयेम, धनं प्रति लुब्धाः भूत्वा पापं न आचरेम इत्येव अस्माकं वेदादिग्रन्थानाम् उपदेशः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- पाठगतपद्यानां सस्वरं पदच्छेदपूर्वकं च पाठं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- नीतिपद्यानाम् अन्वयं भावार्थं च लेखितुं शक्तः भविष्यति;
- पाठे प्रयुक्तानां सूक्तीनां लेखनं कर्तुं क्षमः भविष्यति;
- पाठे प्रदत्तभावानां समानान्तरपद्यानां चयनं कर्तुं शक्ष्यति;
- सन्धिसंयोगयोः मध्ये विभेदं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- पाठे विशेषणानि अवचित्य विशेष्यपदैः सह योजनं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- अकारान्त–पुल्लिङ्ग–नपुंसकलिङ्गशब्दानां रूपेषु भेदं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- पाठान्तर्गतशब्दानां पर्यायपदानि विलोमपदानि च लेखने समर्थः भविष्यति;
- दीर्घसन्धिपदानां चयनं करिष्यति।

क्रियाकलापः

अधः कानिचित् वाक्यानि लिखितानि सन्ति। तानि प्रदत्तचित्राणाम् अधः लिखत।

(क) अहं समयेन विद्यालयं गच्छामि।

(ख) रात्रौ स्वाध्यायं करोमि।

(ग) प्रातः उत्थाय पितरौ प्रणमामि।

(घ) सायंकाले अशिक्षितान् पाठयामि।

(ङ) अहं प्रातः पंचवादने उत्तिष्ठामि।

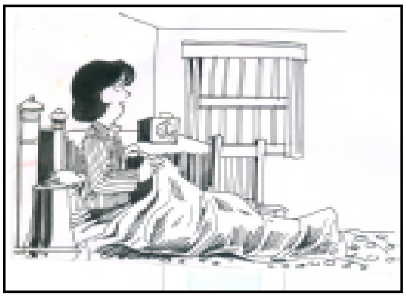

1.1 ____________________________

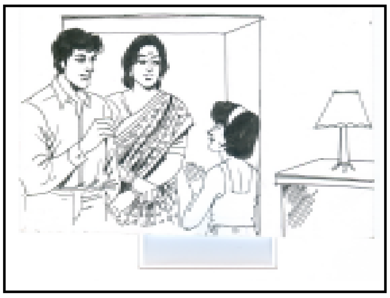

1.2 ____________________________

1.3 ____________________________

1.4 ____________________________

1.5 ____________________________

1.1 मूल पाठः

जीवन–सन्देशः

प्रथमं तावद्, इमान् श्लोकान् ध्यानेन पठामः।

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्।।1।।

अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत्।
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्।।2।।

तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन।।3।।

सन्तोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम्।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम्।।4।।

अधमा धनमिच्छन्ति धनमानं च मध्यमाः।
उत्तमाः मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम्।।5।।

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः।
तस्य नित्यं क्षरत्येतत् पयो दधि घृतं मधु।।6।।

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम्।।7।।

शब्दार्थाः

पूजितं = सम्मानित, आदरपूर्वक ग्रहण किया गया, अशनं = भोजन नित्यं = सदा, बलम् = ताकत ऊर्जम् = शक्ति को, ऊर्जा को कदर्यं = कंजूस को, अनृतम् = झूठ, तृणानि = तिनके (तिनकों (कुशा) आदि से बना आसन), भूमिः = स्थान, आश्रय, उदकं = जल, सूनृता वाक् = मीठी और सच्ची वाणी, सताम् = सज्जनों के, न उच्छिद्यन्ते = समाप्त नहीं होते, सन्तोषामृततृप्तानां = सन्तोष रूपी अमृत से तृप्त हुए लोगों का, शान्तचेतसाम् = शान्त चित्त वालों का, धनलुब्धानां = धन लोभियों का, इतः च इतः च धावताम् = इधर उधर दौड़ने वालों का, महतां = महान् लोगों का, स्वाध्यायम् = सद्ग्रन्थों का अध्ययन, शुचिः = पवित्र होकर, अधीते = पढ़ता है, अब्दं = वर्ष भर, नित्यं = सदा, क्षरति = देता है, पयः = दूध, दधि = दही, घृत = घी, मधु = शहद, वाङ्मनसी = वाणी और मन, सम्यक् = अच्छी तरह से, गुप्ते = रक्षित, आप्नोति = प्राप्त करता है, वेदान्तोपगतं फलम् = वेदान्त में वर्णित फल, सर्वदा = सदा

1.2 बोधप्रश्नाः

1. भवता मूलपाठः पठितः। सम्प्रति उदाहरणम् आधृत्य 'क' स्तम्भस्य वाक्यांशान् 'ख' स्तम्भस्य वाक्यांशैः सह रेखया योजयत।

	स्तम्भः 'क'	स्तम्भः 'ख'
उदा0	(क) तृणानि भूमिरुदकं →	(1) बलमूर्जं च यच्छति।
	(ख) पूजितं ह्यशनं नित्यम्	(2) वाक् चतुर्थी च सूनृता।
	(ग) एतान्यपि सतां गेहे	(3) विधिना नियतः शुचिः।

(घ) अपूजितं तु तद् भुक्तम् (4) नोच्छिद्यन्ते कदाचन।

(ङ) यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं (5) उभयं नाशयेदिदम्।

2. अधः प्रदत्तेषु प्रत्येकं पदद्वयेन युक्तं उपयुक्तं पदं पाठात् चित्वा तत्समक्षं लिखत।

(क) भूमिः + उदकम् = ... (ख) न + उच्छिद्यन्ते = ...

(ग) हि + अशनम् = ... (घ) च + अनृतम् = ...

(ङ.) मानः + हि = ... (च) पयः + दधि = ...

3. रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) एतान्यपि .... गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन।

(ख) अधमाः धनमिच्छन्ति .... च मध्यमाः।

(ग) यस्य वाङ्मनसी .... सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।

(घ) पूजितं ह्यशनं नित्यं .... ऊर्जं च यच्छति।

1.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

पूजितं ह्यशनं नित्यं
बलमूर्जं च यच्छति।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं
नाशयेदिदम्।।1।।

श्लोकः– 1

प्रथमं श्लोकं पुनः पठामः। अयं श्लोकः 'मनुस्मृतिः' इति ग्रन्थात् उद्धृतः।

पदच्छेदः पूजितम् हि अशनम् नित्यम् बलम् ऊर्जम् च यच्छति। अपूजितम् तु तद् भुक्तम् उभयम् नाशयेत् इदम्।

अन्वयः पूजितम् हि अशनम् नित्यम् बलम् ऊर्जम् च यच्छति।
तत् अपूजितम् भुक्तम् तु इदम् उभयम् नाशयेत्।

व्याख्या

कीदृशं भोजनं हितं भवेत्? अस्मिन् पद्ये पठामः।

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति।

नित्यं पूजितम् अशनं किं यच्छति? बलम् ऊर्जं च यच्छति।

कथम् यच्छति? यदि वयम् आदरेण, प्रसन्नमनसा रूक्षं शुष्कम् अपि भोजनम् भक्षयेम तद् भोजनम् अस्मभ्यं शक्तिं यच्छति किन्तु यदि अनादरेण स्वादिष्टं भोजनम् अपि भक्षयेम तद् भोजनं वृथा एव जायते।

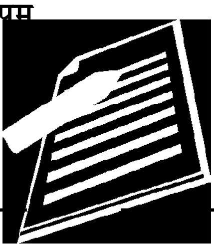

जीवन-संदेशः

अपूजितम् अशनं किं कुर्यात्? अपूजितम् अशनं बलम् ऊर्जं च नाशयेत्। अनेन भोजनेन शरीरे विकाराः जायन्ते।

भोजनम्

आहारशुद्धौ सत्त्वसंशुद्धिः

(आहार की शुद्धि होने पर ही मन पवित्र होता है)

भावार्थः

सम्मानेन भक्षितं रुक्षं रसहीनम् अपि अन्नं स्फूर्तिं शक्तिं च यच्छति किन्तु अनादरेण खादितं भोजनं शरीरस्य बलं वीर्यं च नाशयति।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र भवन्तः संयोगः कुत्र? सन्धिः च कुत्र? इति ज्ञायताम्

ह्यशनम्	=	हि	+ अशनम् (सन्धिः)
तद्भुक्तमुभयम्	=	तत्	+ भुक्तम् (सन्धिः)
		भुक्तम्	+ उभयम् (संयोगः)
बलमूर्जम्	=	बलम्	+ ऊर्जम् (संयोगः)
नाशयेदिदम्	=	नाशयेत्	+ इदम् (सन्धिः)

(संयोगे वर्णाः अन्यवर्णैः सह संयुज्यन्ते तत्र कश्चन विकारः न भवति असौ वर्णसंयोगः इति कथ्यते। किन्तु यदि पूर्वपदस्य अन्तिमवर्णः उत्तरपदस्य पूर्ववर्णेन सह मिलति तत्र किंचित् परिवर्तनं च भवति, तदा तत् 'सन्धिः' इति कथ्यते।)

शाब्दबोधः

विपरीतार्थकः शब्दः

पूजितम्	अपूजितम्
अशनम्	अनशनम्
भुक्तम्	अभुक्तम्
यच्छति	नाशयति

श्लोकः– 2

अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं
साधुना जयेत्।
जयेत् कदर्यं दानेन
जयेत् सत्येन चानृतम्।।2।।

इदानीम् एव मनुना विरचितम् **द्वितीयं श्लोकम्** अवगच्छामः–

पदच्छेदः अक्रोधेन जयेत् क्रोधम् असाधुम् साधुना जयेत्। जयेत् कदर्यम् दानेन, जयेत् सत्येन च अनृतम्।

अन्वयः क्रोधम् अक्रोधेन जयेत्, असाधुम् साधुना जयेत्,
कदर्यम् दानेन जयेत्, अनृतम् च सत्येन जयेत्।

व्याख्या

क्रोधम् अक्रोधेन जयेत्

क्रोधं कथं जयेत्? अक्रोधेन क्रोधं जयेत्। सौम्येन, सद्व्यवहारेण क्रोधं जयेत्। यदि कश्चित् भवते क्रोधं दर्शयति तस्मै क्रोधः न कर्तव्यः। शान्तव्यवहारेण तस्य क्रोधः शमयितव्यः।

कदर्यं दानेन जयेत्

कदर्यं कथं जयेत्? कदर्यं अर्थात् कृपणं दानेन जयेत्। कृपणः जनः संसारे केवलं संग्रहं करोति, न तु किंचित् कस्मैचित् ददाति। अयं तु जीवने नकारात्मकः भावः। अयम् भावः अपि शत्रुः मानवानाम्। कृपणताभावं दानं दत्त्वा दूरीकुर्यात्।

अनृतं सत्येन जयेत् च

अनृतं केन जयेत्? अनृतं सत्येन जयेत्। सत्यम् एव नित्यम्, सत्यस्य एव सदा जयः भवति। अतएव कथ्यते 'सत्यमेव जयते नानृतम्'।

सत्यस्य विषये महाभारते कथितम्– 'नास्ति सत्यात् परं दानं, नास्ति सत्यात् परं तपः।' तैत्तिरीय–उपनिषदि अपि कथितम्– 'सत्यान्न प्रमदितव्यम्।'

भावार्थः

कोपं शान्तभावनया, दुष्टं सद्भावनया, कृपणं दानेन, असत्यं च सत्येन जयेत् इत्येव नीतिः।

व्याकरणबिन्दवः

भवन्तः अत्र केषांचन पदानां परिचयम् बोधन्तु।

अक्रोधेन = न क्रोधः अक्रोधः, तेन अक्रोधेन, नञ् तत्पुरुषसमासः
साधुना = साधु शब्दः तृतीयाविभक्तिः, एकवचनम्
जयेत् = जि + विधिलिङ् + प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
चानृतम् = च + अनृतम्, अ + आ = आ (दीर्घसन्धिः)

श्लोकः– 3

तृणानि भूमिरुदकं
वाक् चतुर्थी च सूनृता।
एतान्यपि सतां गेहे
नोच्छिद्यन्ते कदाचन।।3।।

इदानीं **तृतीयं श्लोकं** पठामः जानीमः च सतां पार्श्वे किं भवति?

पदच्छेदः तृणानि भूमिः उदकम् वाक् चतुर्थी च सूनृता। एतानि अपि सताम् गेहे न उच्छिद्यन्ते।

अन्वयः तृणानि भूमिः उदकम् चतुर्थी च सनृता वाक् एतानि (चत्वारि) अपि सताम् गेहे कदाचन न उच्छिद्यन्ते।

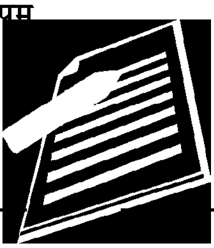

तृणानि भूमिः उदकं नोच्छिद्यन्ते कदाचन

सतां गेहे कति वस्तूनि न उच्छिद्यन्ते? (समाप्तानि भवन्ति) चत्वारि वस्तूनि।

कानि–कानि तानि? तृणानि, भूमिः, उदकम्, मधुरम् वाक् च।

कानि तृणानि? तृणानि अर्थात् कुशनिर्मितम् आसनम्। सज्जनाः आदरेण कुश–आसनं दत्त्वा अतिथीनां सम्मानं कुर्वन्ति।

पुनः किम्? भूमिः। अतिथीनां कृते सज्जनानां गृहे कदापि स्थानस्य आश्रयस्य वा अभावः न भवति।

पुनः किम्? उदकम्। जलमेव जीवनम्। सज्जनाः जलं दत्त्वा अभ्यागतानां पिपासां शमयित्वा तेषाम् आदरं कुर्वन्ति।

चतुर्थी किम्? सूनृता वाक्। प्रियं सत्यं च वचनम्। सज्जनाः अतिथीनाम् मानं प्रेम्णा उदित्वा (प्रेमवचसा) कुर्वन्ति।

भावार्थः

सतां गेहेषु धनं भवेत् न वा भवेत् किन्तु तेषां गेहेषु आसनस्य, स्थानस्य, जलस्य, मधुरवाचः च कदापि अभावः न भवति। भारतीय–संस्कृतौ 'अतिथिदेवो भव' इति मन्यते। अतः सज्जनैः अतिथिः देवतावत् पूजनीयः भवति।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र पदानां परिचयः दत्तः वर्तते, वयम् बोधामः।

तृणानि	= तृण शब्दः नपुं0,	प्रथमा वि0,	बहुवचनम्
वाक्	= वाक् शब्दः स्त्रीलिंग	प्रथमा वि0,	एकवचनम
सताम्	= सत् शब्दः	षष्ठी वि0,	बहुवचनम्
गेहेषु	= गेह शब्दः	सप्तमी वि0,	बहुवचनम्
एतानि	= एतत् शब्दः नपुं0	प्रथमा वि0,	बहुवचनम्
नोच्छिद्यन्ते	= न + उच्छिद्यन्ते (अ + उ = ओ) (गुणसन्धिः)		
कदाचन	= अव्ययपदम्		

सन्धिः

वर्णानां परस्परमेलनेन ये विकाराः भवन्ति ते सन्धिः इति उच्यन्ते। सन्धिकरणाय प्रथमशब्दस्य अन्तिमः वर्णः द्वितीयशब्दस्य प्रथमेन वर्णेन सह मेल्यते। अतः द्वयोः वर्णयोः योगः एव सन्धिः।

सन्धीनां त्रयः भेदाः–

1. स्वरसन्धि: च + अनृतम् = चानृतम्
2. व्यंजनसन्धि: प्रसीदेत् + च = प्रसीदेच्च
3. विसर्गसन्धि: भूमि: + उदकम् = भूमिरुदकम्

स्वरसन्धे: भेदा:

1. दीर्घसन्धि: 2. गुणसन्धि: 3. वृद्धिसन्धि: 4. यण्सन्धि: 5. अयादिसन्धि:

अत्र वयं दीर्घसन्धिविषये पठाम:

(i) दीर्घसन्धि: – अक: सवर्णे दीर्घ:

अ/आ + अ / आ = आ

च + अनृतम् = चानृतम्

विवेक + आनन्द: = विवेकानन्द :

(ii) इ/ई + ई / ई = ई

रजनी + ईश: = रजनीश:।

हरि + इच्छा = हरीच्छा

(iii) उ/ ऊ + उ / ऊ = ऊ

विष्णु + उदय: = विष्णूदय :

मधु + उर्मि: = मधूर्मि:

(iv) ऋ/ॠ + ऋ / ॠ = ॠ

होतृ + ऋकार = होतॄकार:

पितृ + ऋणम् = पितॄणम्

शाब्दबोध:

विपरीतार्थकशब्दा:

सुनृता अनृता

सताम् दुर्जनानाम्

पर्यायवाचिन: शब्दा:

भूमि: = पृथ्वी

वाक् = वाणी

गेहे = गृहे

सताम् = सज्जनानाम्

सार:

आदरभाव से खाया गया भोजन शक्तिवर्धक होता है। क्रोध को शान्तभाव से, दुष्ट को सद्भाव से, कंजूस को दान से तथा असत्य को सत्य से जीतना चाहिए। सज्जनों के

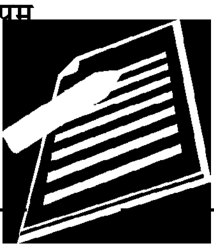

जीवन-संदेशः

घरों में अतिथि–सत्कार के लिए कुशा का आसन, आश्रय देने के लिए भूमि, पिलाने के लिए जल तथा सम्मान देने के लिए प्रिय और सच्ची वाणी की कमी नहीं होती।

पाठगतप्रश्नाः 1.1

1. एकपदेन उत्तरत

   (क) क्रोधं केन जयेत्? ....

   (ख) असाधुं केन जयेत्? ....

   (ग) पूजितम् अशनं किम् यच्छति? ....

   (घ) कीदृशम् अशनं बलम् ऊर्जं च नाशयति? ....

2. पाठात् चित्वा अधोलिखितानां शब्दानां पर्यायवाचिपदानि दीयन्ताम्–

   (क) सज्जनानाम् ....

   (ख) समाप्यन्ते ....

   (ग) वाणी ....

   (घ) भोजनम् ....

   (ङ) कृपणम् ....

   (च) कोपम् ....

3. रिक्तस्थानेषु क्रियापदानि योजयत–

   (क) अशनं नित्यं .... ।

   (ख) पूजितम् अशनं बलमूर्जं च .... ।

   (ग) अपूजितम् अशनम् उभयं .... ।

   (घ) अक्रोधेन क्रोधं .... ।

   (ङ) एतानि सतां गेहे न .... ।

द्वितीयः अंशः

श्लोकः– 4

अधुनां **चतुर्थं श्लोकं** पठामः।

समाजे वयं पश्यामः यत् जनाः सदैव धनं प्राप्तुम् इच्छन्ति। किन्तु वास्तविकं सुखं शान्तिं च धनेन न प्राप्यते। सन्तोषम् एव परमं सुखम् भवति।

सन्तोषामृततृप्तानां यत्
सुखं शान्तचेतसाम्।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च
धावताम्।।4।।

पदच्छेदः सन्तोषामृततृप्तानाम् यत् सुखम् शान्तचेतसाम् कुतः पदधनलुब्धानाम् इतः च इतः च धावताम्।

अन्वयः सन्तोषामृततृप्तानाम् शान्तचेतसाम् यत् सुखम् (भवति)
तत् (सुखं) इतः च इतः च धावताम् धनसुब्धानां कुतः?

टिप्पणी

व्याख्या–

<u>सन्तोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम्।</u>

सुखं कः प्राप्नोति? सः एव सुखं प्राप्नोति यस्य चित्तं शान्तम् भवति, यः च सन्तोषरूपिणा अमृतेन तृप्तः भवति। इच्छानां कदापि अन्तः न भवति। चंचलेन मनसा जनः सदा अशान्तः भवति। अतः सन्तोषः एव मनुष्यस्य परमं निधानम् कथितम्।

<u>कुतस्तद् धनलुब्धानाम् इतश्च इतश्च धावताम्।</u>

सुखं कः न लभते? धनलुब्ध इतः ततः धावन् जनः सुखं न लभते। धने सुखं नास्ति सुखं तु सन्तोषी जनः एव प्राप्नोति।

कथितम् एव ''सन्तोष एव पुरुषस्य परमनिधानम्।'' ''संतोषः परमं सुखम्।''

भावार्थः

सन्तोषरूपिणा अमृतेन ये तृप्ताः ते एव सुखं प्राप्नुवन्ति। इतः इतः धावतां धनलुब्धानां कृते तु सुखं नास्ति।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं सन्धियुक्तपदानां समस्तपदानां च बोधं कुर्मः।

सन्तोषामृततृप्तानाम्	= सन्तोष + अमृततृप्तानाम् (अ + अ = आ – दीर्घसन्धिः)
कुतस्तद्धनलुब्धानाम्	= कुतः + तत् + धनलुब्धानाम्, विसर्गसन्धिः, व्यंजनसन्धिः
इतश्चेतश्च	= इतः + च + इतः + च, विसर्गसन्धिः, गुणसन्धिः, विसर्गसन्धिः
धनलुब्धानाम्	= धनेन लुब्धानाम् (तृतीया तत्पुरुषः)
शान्तचेतसाम्	= शान्तं चेतः येषां ते शान्तचेतसः; तेषाम् (बहुव्रीहिः)
सन्तोषामृततृप्तानाम्	= सन्तोषः एव अमृतम्, तेन तृप्ताः ये, तेषाम् (बहुव्रीहिः)
यत्	= यत् शब्दः नपुंसकलिंगं, प्रथमा विभक्तिः एकवचनम्

श्लोकः– 5

अधमा धनमिच्छन्ति
धनमानं च मध्यमाः।
उत्तमाः मानमिच्छन्ति
मानो हि महतां धनम्।।5।।

भवन्तः किं जानन्ति यत् धन मानं वा के इच्छन्ति? एतदर्थं **पंचमं श्लोकं** पठामः।

पदच्छेदः अधमाः धनम् इच्छन्ति, धनमानम् च मध्यमाः। उत्तमाः मानम् इच्छन्ति मानः हि महताम् धनम्।

अन्वयः अधमाः धनम् इच्छन्ति, मध्यमाः धनम् मानम् च इच्छन्ति, उत्तमाः मानम् इच्छन्ति। महताम् मानः हि धनम् (भवति)

व्याख्या

<u>अधमाः धनमिच्छन्ति धनमानं च मध्यमाः।</u>

के धनम् इच्छन्ति? अधमाः।

कथम्? अधमाः येन केन प्रकारेण केवलं धनं वा छन्ति। तेषां मते जीवनमूल्यानां किमपि महत्त्वं न वर्तते। ते तु केवलं धनम् इच्छन्ति।

मध्यमाः किम् वा छन्ति? मध्यमाः धनं च मानं च उभे वा छन्ति। ते धनं तु वा छन्ति किन्तु उचितेन प्रकारेण परिश्रमेण एव।

<u>उत्तमाः मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम्।</u>

महताम् धनं किम्? महतां धनं तु केवलं सम्मानः भवति। धनं तु नश्वरं भवति। धनम् आगच्छति गच्छति च किन्तु जीवनमूल्यानि, सद्गुणाः, सद्भावनाः च शाश्वताः गुणाः सन्ति। उत्तमाः जनाः तु केवलं मानं वा छन्ति।

भावार्थः

अधमाः केवलं धनम् इच्छन्ति, मध्यमाः धनं मानं च उभे वा छन्ति किन्तु उत्तमजनानां कृते तु मानम् एव धनम् वर्तते। अतः तेषां कृते मानम् एव अमूल्यं धनम् अस्ति।

व्याकरणबिन्दवः

भवद्भिः अत्र विसर्गसन्धेः उदाहरणम्, पदपरिचयः च ज्ञायताम्

मानो हि = मानः + हि (विसर्गसन्धिः), अत्र विसर्गस्थाने 'उ' भवतिः ततः 'ओ' गुणः

महताम् = महत् शब्दः षष्ठी विभक्तिः बहुवचनम्

इच्छन्ति = 'इष्' धातुः + लट् लकारः प्र. पु. बहुवचनम्

श्लोकः– 6

अधुना **षष्ठं श्लोकं** पुनः पठामः बोधामः च स्वाध्यायः कथं कर्तव्य।

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं
विधिना नियतः शुचिः।
तस्य नित्यं क्षरत्येष
पयो दधि घृतं मधु।।6।।

पदच्छेदः– यः स्वाध्यायात् अधीते अब्दम् विधिना नियतः शुचिः। तस्य नित्यम् क्षरति एषः पयः दधिघृतम् मधु।

अन्वयः– यः नियतः शुचिः विधिना अब्दम् स्वाध्यायम् अधीते तस्य एव कृते एषः स्वाध्यायः नित्यम् पयः, दधि घृतम्, मधु (च) क्षरति।

व्याख्या–

भवतः विचारे स्वाध्यायं कथं कुर्यात्? स्वाध्यायं पवित्रं भूत्वा नियमपूर्वकम् वर्षपर्यन्तम् स्थिरः भूत्वा कुर्यात्।

अत्र एषः कस्मै प्रयुक्तः? एषः इति पदं स्वाध्याय इति कृते प्रयुक्तम्।

तस्मै किं किं क्षरति? यः स्वाध्यायं करोति तस्मै स्वाध्यायः दुग्धं दधि, घृतं मधु च सदा क्षरति अर्थात् ददाति। तस्य गृहे स्वास्थ्यवर्धकानां पदार्थानाम् कदापि अभावः न जायते।

स्वाध्यायविषये अन्यत्र अपि वर्णितम्

1. विद्यया स्फीयते ज्ञानं ज्ञानात् तत्त्वनिदर्शनम्
   दृष्टतत्त्वो विनीतात्मा सर्वार्थस्य च भाजनम्।
2. स्वाध्यायात् मा प्रमदः। (तैत्तिरीय–उपनिषद्)

भावार्थः

यः नियमपूर्वकं पवित्रं भूत्वा सद्ग्रन्थानाम् अध्ययनं करोति तस्य कृते स्वास्थ्यवर्धकानां पदार्थानां सदा उपलब्धिः जायते।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं पद्यगतपदानां सन्धिविच्छेदं कुर्मः

अधीतेऽब्दम्	= अधीते + अब्दम्	ए + अ = एऽ	(पूर्वरूपसन्धिः)
क्षरत्येषः	= क्षरति + एषः	इ + ए = य् + ए =	ये (यण्सन्धिः)
पयो दधि	= पयः + दधि	यः + द = य+उ+द=	(विसर्जनीयस्थाने उत्वम्)

शाब्दबोधः

समानार्थकशब्दाः

अधीते = पठति

शुचिः = पवित्रः

अब्दं = वर्षम्

श्लोकः– 7

इदानीं वाचः मनसः च शुद्धतायाः विषये **सप्तमं श्लोकं** पठामः।

यस्य वाङ्.मनसी शुद्धे
सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।
स वै सर्वमवाप्नोति
वेदान्तोपगतं फलम्।।7।।

पदच्छेदः यस्यवाङ्मनसी शुद्धे, सम्यक् गुप्ते च सर्वदा। स वै सर्वम् अवाप्नोति वेदान्तोपगतम् फलम्।

अन्वयः– यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सर्वदा च सम्यक् गुप्ते स वै सर्वम् वेदान्तोपगतम् फलम् अवाप्नोति।

<u>**यस्य वाङ्.मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।**</u>

वाङ्मनसी कथं भवेताम्? वाङ्मनसी शुद्धे सम्यक् गुप्ते च भवेताम्।

वाङ्मनसी शुद्धे इत्यस्य कः अभिप्रायः? वाक् तपः तु सर्वोत्तमं तपः कथ्यते। जनः सदा प्रियं सत्यं वदेत् मितभाषी च भवेत्। तस्य मनः च शुद्धं भवेत्।

सम्यक् गुप्ते इत्यस्य कः अभिप्रायः? वाक् मनः च सुनियन्त्रितं कुर्यात्।

शुद्धवाङ्मनोयुक्तः जनः किम् आप्नोति? सः धर्म–अर्थ–काम–मोक्षरूपं सर्वं फलम् आप्नोति।

जीवन-संदेशः

भावार्थः

यस्य वाक् मनः च शुद्धे नियन्त्रिते च, सः वेदान्तशास्त्रे वर्णितं फलम् आप्नोति।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र पदानां सन्धिच्छेदं द्वन्द्वसमासस्यैकम् उदाहरणं च पश्यामः।

वाङ्मनसी = वाक् च मनः च = वाङ्मनसी		(द्वन्द्वसमासः)
सम्यग्गुप्ते = सम्यक् + गुप्ते	क् + ग् = ग्ग्	(व्यंजनसन्धिः)
वेदान्तोपगतम् = वेद + अन्त + उपगतम्		(दीर्घसन्धिः, गुणसन्धिः)

शाब्दबोधः

विपरीतार्थकाः शब्दाः

शुद्धम् = अशुद्धम्

सर्वदा = यदा कदा

गुप्तम् = अगुप्तम्

आप्नोति = ददाति

सारः

सन्तोषी व्यक्ति सुख पाता है धनलोभी नहीं। निम्न श्रेणी के लोग केवल धन चाहते हैं, मध्यम धन एवं मान दोनों की कामना करते हैं किन्तु महान् लोगों का धन तो मान ही है। सद्ग्रन्थों का सतत अध्ययन करने वालों के लिए तो सभी स्वास्थ्य वर्धक पदार्थ सहज ही उपलब्ध रहते हैं। शुद्ध मन और वाणी वाले को वेदान्तशास्त्र में वर्णित फल मिलता है।

पाठगतप्रश्नाः 1.2

1. विपरीतार्थान् मेलयत–

(क) नित्यम्	(i) उत्तमाः
(ख) अधमाः	(ii) यच्छति
(ग) तृप्तानाम्	(iii) सताम्
(घ) दुष्टानाम्	(iv) यदा–कदा
(ङ) आप्नोति	(v) प्रकटे
(च) गुप्ते	(vi) लुब्धानाम्

2. रिक्तस्थानेषु कर्मपदानि पाठात् चित्वा योजयत
   (क) यः .... अधीते।
   (ख) सः वै .... अवाप्नोति।
   (ग) सन्तोषामृततृप्ताः शान्तचेतसः .... आप्नुवन्ति।
   (घ) अधमाः .... इच्छन्ति।
   (ङ) उत्तमाः .... इच्छन्ति।
   (च) वाचा मनसा च शुद्धः नरः वेदान्तोपगतं .... आप्नोति।
3. निम्नलिखितेषु कथनेषु शुद्धं कथनं (✓) इति चिह्नेन अशुद्धं च (×) इति चिह्नेन चिह्नितं कुरुत–
   (क) अधमाः मानम् इच्छन्ति।
   (ख) कुत्सितमनसा युक्तः जनः वेदान्तोपगतं फलम् अवाप्नोति।
   (ग) मानो हि महतां धनम्।
   (ङ) शान्तचेताः जनः सुखम् आप्नोति।
   (घ) उत्तमाः धनं मानं च इच्छन्ति।
   (च) उत्तमाः मानम् इच्छन्ति।

1.4 किम् अधिगतम्

1. भोजनस्य सदा सम्मानः कर्तव्यः।
2. पूजितम् अशनं बलम् ऊर्जं च यच्छति।
3. सज्जनाः अतिथीनाम् आदरं कुर्वन्ति।
4. सत्येन असत्यम् जयेत्।
5. स्वाध्यायः कर्तव्यः।
6. वाङ्मनोभ्यां शुद्धः जनः सर्वम् आप्नोति।
7. सन्तोषी जनः सुखम् अवाप्नोति।
8. मानो हि महताम् धनम्।

9. सन्धि –संयोगयोः मध्ये विभेदः भवति।

10. अकारान्तपुल्लिंग–अकारान्त नपुंसकलिंगशब्दानां रूपेषु भेदः भवति।

11. दीर्घसन्धिः स्वरसन्धेः भेदः अस्ति।

1.5 योग्यताविस्तारः

(क) सन्दर्भग्रन्थपरिचयः

1. **मनुस्मृतिः** मनुना निर्मितं मानवसमाजस्य प्रथमं संविधानम्। धर्मशास्त्रेषु प्राचीनतमः अयं ग्रन्थः। मनुस्मृतौ द्वादश (12) अध्यायाः, 2685 श्लोकाः च वर्तन्ते। प्रस्तुतपाठे श्लोकसंख्या 1, 2, 7, 8 मनुस्मृत्याः संकलिताः।
2. **विदुरनीतिः** महाभारतस्य उद्योगपर्वणि विदुरनीतिः वर्णिता। अस्मिन् ग्रन्थे मन्त्री विदुरः धृतराष्ट्राय नीतेः उपदेशं यच्छति। अस्मिन् ग्रन्थे अष्ट (8) अध्यायाः सन्ति। (संकलितश्लोकसंख्या – 3, 4)
3. **चाणक्यनीतिः** चाणक्यः चन्द्रगुप्तस्य महामन्त्री आसीत्। तेन प्रणीतः ग्रन्थः चाणक्यनीतिः अतीव महत्त्वपूर्णः, सम्पूर्णमानवजातेः लाभाय च वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे 17 अध्यायाः 340 श्लोकाः च सन्ति। अयं ग्रन्थः ज्ञानसागरः एव। (संकलितश्लोकसंख्या – 5, 6)

(ख) भावविस्तारः

1. पूजितं ह्यशनम्– अन्नं सदा सम्माननीयम्। 'अन्नं वै ब्रह्म' इति उक्तम्। अन्नस्य उत्पादने, निष्पादने, प्रदाने च सर्वथा शुद्धिः भवेत्। श्रीकृष्णः दुर्योधनस्य व्यंजनानि विहाय विदुरस्य शाकम् अखादत्। यथा अन्नं तथा मनः। उक्तं च 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः'। दत्तम् अन्नं सदा सत्कृत्य एव भोक्तव्यम्।
2. सन्तोषामृततृप्तानां यत्सुखं– 'सन्तोषः' ईदृशः धनम् अस्ति येन जनः परमं सुखं लभेत्। सन्तोषः परमं सुखम्। धनस्य तृष्णा विशाला चेत् तर्हि कुतः सुखम्। उक्तं च भर्तृहरिणा–

   स तु भवति दरिद्रः यस्य तृष्णा विशाला।

   मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः।।
3. स्वाध्यायम्–स्वाध्यायस्य महत्त्वं पुरातनकालादेव प्रसिद्धम्। आचार्यः शिष्यम् उपदिशति स्म स्वाध्यायान्मा प्रमदः। 'तपःस्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्' इति। स्वाध्यायम् अस्माकं जीवनस्य प्रथमम् अङ्गम् आसीत्। स्वाध्यायेन एव ज्ञानवृद्धिः भवति।

(ग) भाषा विस्तारः

संस्कृते त्रीणि लिंगानि सन्ति

(1) पुल्लिंगम् (2) स्त्रीलिंगम् (3) नपुंसकलिंगम्।

अत्र पाठे प्रयुक्तानाम् अकारान्तपुल्लिंगशब्दानाम्, अकारान्तनपुंसकलिंगशब्दानां रूपाणि दीयन्ते।

शब्दसूची

अकारान्तपुंल्लिङ्गशब्दाः

ऊर्जः – शक्ति

अक्रोधः – शान्ति

क्रोधः – गुस्सा

कदर्यः – कंजूस

सन्तोषः – सन्तोष

तृप्तः – तृप्त

धनलुब्धः – धन का लोभी

अधमः – नीच

मध्यमः – मध्यम

उत्तमः – उत्तम

मानः – सम्मान

स्वाध्यायः – वेदादि सद्ग्रन्थों का अध्ययन

अकारान्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः

अशनम् – भोजनम्

बलम् – ताकत

दानम् – दान

सत्यम् – सत्य

अनृतम् – झूठ

धृतम् – घी

फलम् – फल

धनम् – धन

गेहम् – घर

अकारान्तपुंल्लिङ्गशब्दाः (देववत्)

'देव' शब्दः

	एकवचनम्	द्विवनचनम्	बहुवचनम्
प्रथम वि.	देवः	देवौ	देवाः
द्वितीया वि.	देवम्	देवौ	देवान्

बालक शब्दः

	एकवचनम्	द्विवनचनम्	बहुवचनम्
प्रथम वि.	बालकः	बालकौ	बालकाः
द्वितीया वि.	बालकम्	बालकौ	बालकान्

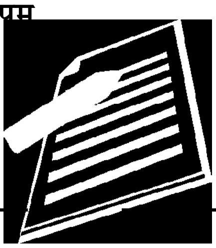

(विभिन्नानाम् अकारान्तपुल्लिंगशब्दानां रूपाणि)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा विभक्तिः	क्रोधः	क्रोधौ	अधमाः
	(एक क्रोध ने)	(दो क्रोध/क्रोधों ने)	(बहुत से अधम)
द्वितीया विभक्तिः	अधमम्	मध्यमौ	मध्यमान्
	(एक नीच को)	(दो मध्यमों को)	(सभी मध्यमों को)
तृतीया विभक्तिः	ऊर्जेन	ऊर्जाभ्याम्	अक्रोधैः
	(शक्ति के द्वारा)	(दो शक्तियों के द्वारा)	(शान्तियों के द्वारा)
चतुर्थी विभक्तिः	अक्रोधाय	कदर्याभ्याम्	कदर्येभ्यः
	(शान्ति के लिए)	(दो कंजूसों के लिए)	(सब कंजूसों के लिए)
पंचमी विभक्तिः	सन्तोषात्	सन्तोषाभ्याम्	तृप्तेभ्यः
	(सन्तोष से)	(दो सन्तोषों से)	(सभी तृप्त मनुष्यों से)
षष्ठी विभक्तिः	तृप्तस्य	उत्तमयोः	उत्तमानाम्
	(तृप्त मनुष्य का)	(दो उत्तम मनुष्यों का)	(सभी उत्तम मनुष्यों का)
सप्तमी विभक्तिः	माने	धनमानयोः	स्वाध्यायेषु
	(सम्मान में)	(धन और मान में)	(वेदादि ग्रन्थों में)
सम्बोधनम्	हे धनलुब्ध	हे धनलुब्धौ	हे उत्तमाः
	(हे धन के लोभी)	(हे धन के लोभी दो पुरुषों)	(हे उत्तम व्यक्तियों)

अकारान्तनपुंसकलिङ्गशब्दानाम् रूपाणि (फलवत्)

फल शब्द

	एकवचनम्	द्विवनचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा वि.	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया वि.	फलम्	फले	फलानि

अशन शब्द

	एकवचनम्	द्विवनचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा वि.	अशनम्	अशने	अशनानि
द्वितीया वि.	अशनम्	अशने	अशनानि

विशेषः– एवमेव दान–घृत पुष्पादिशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

1.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. पूर्णवाक्येन उत्तरत
   (क) उत्तमाः किम् इच्छन्ति?
   (ख) सन्तोषी जनः किं प्राप्नोति?
   (ग) धनमानं के इच्छन्ति?
   (घ) यः विधिना अब्दपर्यन्तं स्वाध्यायं करोति तस्य कृते किं किं क्षरति?
   (ङ) असाधुं कथं जयेत्?
   (च) दानेन कम् जयेत्?
2. अधोलिखितयोः वाक्यांशयोः उचितं भावार्थं चिनुत–
   (क) पूजितं ह्यशनम्–
      (i) धूपदीपादिभिः पूजितम् भोजनम्
      (ii) सम्मानितं भोजनम्
      (iii) सुस्वादु भोजनम्
   (ख) सन्तोषामृततृप्तानाम्–
      (i) सन्तोषेण अमृतेन च तृप्तानाम्
      (ii) अमृतपानेन सन्तुष्टानाम्
      (iii) सन्तोषरूपिणा अमृतेन तृप्तानाम्
3. अधः प्रदत्तपङ्क्तीनाम् आशयं स्पष्टीकुरुत–
   (क) एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन।
   (ख) सन्तोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम्।
   (ग) मानो हि महतां धनम्।
   (घ) यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।
4. 'जीवनसन्देशः' पाठमाधृत्य कानिचित् प च जीवनमूल्यानि प च वाक्येषु लिखत।
5. अधोलिखिते उदाहरणे अनुसृत्य कोष्ठके सन्धिः अस्ति अथवा संयोगः इति चिह्नीकुरुत–

   यथा–(i) नोच्छिद्यन्ते, न + उच्छिद्यन्ते न् + अ + उ = नो (सन्धिः)
   (ii) सतामेतानि, सताम् + एतानि म् + ए = मे (संयोगः)

(i)	ह्यशनम् = हि + अशनम्	इ + अ	= य	(सन्धिः / संयोगः)
(ii)	नाशयेदिदम् = नाशयेत् + इदम्	त् + इ	= दि	(सन्धिः / संयोगः)

(iii) बलमूर्जम् = बलम् + ऊर्जम् म् + ऊ = मू (सन्धिः / संयोगः)

(iv) पूजयेदशनम् = पूजयेत् + अशनम् त् + अ = द (सन्धिः / संयोगः)

(v) मानमिच्छन्ति = मानम् + इच्छन्ति म् + इ = मि (सन्धिः / संयोगः)

(vi) धनमिच्छन्ति = धनम् + इच्छन्ति म् + इ = मि (सन्धिः / संयोगः)

6. अधः अकारान्तशब्दाः प्रदत्ताः सन्ति। तेषु पुल्लिंङ्ग–नपुसंकलिङ्गशब्दान् पृथक्कृत्य लिखत–

क्रोध, बल, दान, सन्तोष, ऊर्ज, धन, गेह, उत्तम

7. अधोलिखितपदानां संन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धिनाम अपि लिखत–

चानृतम्, नोच्छिद्यन्ते, ह्यशनम्, वेदान्तोपगतम्

8. पद–परिचयः देयः–

(क) महताम्, (ख) तृणानि, (ग) इच्छन्ति

1.7 उत्तराणि

1.3 बोधप्रश्नानाम् उत्तराणि

1. (क) 2, (ख) 1, (ग) 4, (घ) 5, (ङ) 3

2. (क) भूमिरुदकं (ख) नोच्छिद्यन्ते (ग) ह्यशनम्
   (घ) चानृतम् (ङ) मानो हि (च) पयो दधि

3. क. सतां, ख. धनमानं ग. शुद्धे घ. बलम्

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

1.1 1. (क) अक्रोधेन (ख) साधुना (ग) बलमूर्जम्
(घ) अपूजितम्

2. (क) सताम् (ख) उच्छिद्यन्ते (ग) वाक्
(घ) अशनम् (ङ) कदर्यम् (च) क्रोधम्

3. (क) पूजयेत् (ख) यच्छति (ग) नाशयेत्
(घ) जयेत् (ङ) उच्छिद्यन्ते

1.2 1. (क) 4 (ख) 1 (ग) 6 (घ) 3 (ङ) 2 (च) 5

2. (क) स्वाध्यायम् (ख) सर्वम् (ग) सुखम्
(घ) धनम् (ङ.) मानम् (च) फलम्

3. (क) × (ख) × (ग) ✓
(घ) × (ङ.) ✓ (च) ✓

1.6 पाठान्तप्रश्नानाम् उत्तराणि

1. (क) उत्तमाः मानम् इच्छन्ति।
   (ख) सन्तोषी जनः सुखं शान्तिं च प्राप्नोति।
   (ग) मध्यमाः धनमानं इच्छन्ति।
   (घ) यः विधिना अब्दपर्यन्तं स्वाध्यायं करोति तस्य गृहे पयः, दधि, घृतं मधु च क्षरन्ति।
   (ङ) असाधुं साधुना जयेत्।
   (च) दानेन कदर्यं जयेत्।
2. क–(ii), ख–(iii)
3. तत्रैव पद्यानां व्याख्याप्रसङ्गे पठित्वा लेखनीयानि।
4. स्वयमेव पाठानुसारं प च वाक्यानि रचयत।
5. (i) सन्धिः (ii) सन्धिः (iii) संयोगः
   (iv) सन्धिः (v) संयोगः (vi) संयोगः
6. पुं. क्रोध, सन्तोष, ऊर्ज, उत्तम
   नपुं. बल, दान, धन, गेह
7. च + अनृतम् (दीर्घ)
   न + उच्छिद्यन्ते (गुण)
   हि + अशनम् (यण्)
   वेद + अन्त + उपगतम् (दीर्घ–गुण)
8. (क) महत्, पुं. ष. वि. ब. व.
   (ख) तृण, नपुं. प्र. द्वि. ब. व
   (ग) इष्, धातु, लङ्, लट् प्र. पु. ब. व.